

УДРУЖЕЊЕ ИСТОРИЧАРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
„МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ”

**СРПСКИ
ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС**

I

Бања Лука – Источно Сарајево, 2018.

Published by

Historical Association of the Republic of Srpska "Milorad Ekmečić"

<https://www.ui.rs.ba>

Draga Mastilović

Editorial Board

Desanka Kovačević Kojić, Academy of Sciences and Arts of The Republic of Srpska

Slaviša Perić, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

Aleksandar Stamatović, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

Goran Latinović, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Borivoje Milošević, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Bojan Stojnić, Archives of Republic of Srpska

International Editorial Board

Jelena Guskova, Russian Academy of Sciences (Russia)

Mihailo Vojvodić, Serbian Academy of Sciences and Arts (Serbia)

Zoran Lakić, Montenegrin Academy of Sciences and Arts (Montenegro)

Frančesko Batarini, University of Chicago (United States)

Spiridon Sfetas, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)

Arpad Hornjak, Historical Institute of the Faculty of Philosophy, University of Pecs (Hungary)

Lidija Pahomova, Historical Institute of the Russian Academy of Sciences (Russia)

Slobodan Bjelica, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad (Serbia)

Stefan Ančev, University „Sv. Kirilo i Metodije“ of Veliki Trnov (Bulgaria)

Vojčeh Ščepanski, Commission for Balkan Studies, Poland Academy of Sciences, Department of Poznan (Poland)

Vladan Virijević, Faculty of Philosophy, University of Kosovska Mitrovica (Serbia)

General Editor

Draga Mastilović

*Language Editing
and Proofreading*

Jelena Lučić

Circulation: 300 copies

Banja Luka – East Sarajevo (Istočno Sarajevo), 2018.

ISSN-2566-462X

In order to protect anonymity, the list of reviewers and reviews is in the possession of the Editorial Board.

HISTORICAL ASSOCIATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
"MILORAD EKMEČIĆ"

**SERB
HISTORICAL REVIEW**

I

Banja Luka – East Sarajevo (Istočno Sarajevo), 2018.

САДРЖАЈ

Уводне напомене.....11

Расправе и чланци

Радивој Радић

Византијски писци о грађанским ратовима15

Бошко Бранковић

Бањолучка битка и опстанак Босанског пашалука 1737. године51

Боро Бронза

Аустрија и Наполеонова „Медитеранска експедиција” 1798–1799. године73

Сузана Рајић

Последњи план кнеза Михаила Обреновића о Босни и Херцеговини104

Жарко Лековић

Петар II Петровић Његош и Стара Херцеговина133

Ксения Валерьевна Мельчакова

Савва Косанович в России в 1872–1874 гг......154

Miloš Ković

Draga Mastilović

The Use and Abuse of History: Clio Behind The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia Bars172

Sandra Lukić

Lajoš Košut u savremenoj srpskoj historiografiji197

Прикази

Горан Латиновић

Стварање подобног кадра225

Горан Латиновић

Потпуно затирање229

In Memoriam

Боривоје Милошевић

Милорад Екмечић (1928–2015)239

CONTENTS

Introductory Notes11

Discussions and articles

Radivoj Radić

Byzantine authors on civil wars.....15

Boško Branković

Battle of Banja Luka and the survival of the Bosnian pashalak in 1737.....51

Boro Bronza

Austria and Napoleon's "Mediterranean Expedition" 1798-179973

Suzana Rajić

The last plan of Prince Mihailo Obrenovic about Bosnia and Herzegovina.....104

Žarko Leković

Petar II Petrovic Njegos and Old Herzegovina.....133

Ksenija Meljčakova

Sava Kosanovic in Russia 1872–1874.....154

Miloš Ković

Draga Mastilović

The Use and Abuse of History: Clio Behind The International

Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia Bars172

Sandra Lukić

Louis Kossuth in the contemporary Serb historiography.....197

Views

Goran Latinović

Creating a similar frame225

Goran Latinović

Full destruction229

In Memoriam

Borivoje Milošević

Milorad Ekmečić (1928–2015)239

Сузана Рајић*

Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Одељење за историју

Оригинални научни рад

УДК 327:94(497.11:497.15)"1860/1868"

DOI 10.7251/SIC1801104R

ПОСЛЕДЊИ ПЛАН КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА О БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: Мишљење да је за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1868) „пропуштена прилика” да се процес ослобођења и уједињења српског народа оконча, те трагична смрт кнеза 1868, најчешће се доводе у везу са прекидом „активне” националне политике Србије. Оба става су с временом прерасла у мит. Припреме за општебалкански устанак кнез је обављао у оквирима далекосежних ослободилачких планова, који ће наступити тек пошто се укаже повољна прилика. До те прилике, свакако, није дошло за кнежева живота. И баш зато кнез Михаило за све време своје друге владавине, припремајући се и ишчекујући повољне околности, интензивно ради на што већем снажењу Србије и на јачању јединства међу балканским народима, имајући у виду да је присаједињење Босне и Херцеговине приоритет. Циљ овог рада јесте да објасни сложене околности на међународној позорници 1866/67. које су условиле укључивање нових елеманата у рад на спољнополитичком пољу а који нису пореметили основни правац који је кнез Михаило трасирао од почетка своје друге владавине.

Кључне речи: Михаило Обреновић, спољна политика, Босна и Херцеговина, Османско царство, велике силе, Русија, Француска, Аустро-угарска, Шишкин, Игњатијев, Андраши, Бајст.

* srajic@f.bg.ac.rs

Кнез Михаило је с временом схватио да балканско заједништво није, нити може бити на папиру скројена целина, већ да је то процес на којем ваља радити деценијама. Био је духовни творац идеје *Балкан – балканским народима*, у коју се с временом увукла и јужнословенска/југословенска идеја,¹ као директна последица изузетно тешког положаја Словена и у Османском и у Хабзбуршком царству. Кнез, међутим, није могао одговорити на велике наде и очекивања обесправљених у оба суседна царства. Не мислимо да је кнез Михаило водио две политике, видљиву и невидљиву, да је прва била ратоборна, југословенска и русофилска, а да друга није имала ниједно од та три својства, што је тврдио Слободан Јовановић.² Такав поглед на ствари је сувише поједностављен, у шта нас уверавају историјске чињенице.

Српска спољна политика вођена за кнежева живота била је јединствена. Као последица разумевања нових међународних околности, насталих 1866. и 1867. године, у рад на том пољу морали су бити укључени нови елементи, али они нису пореметили основни правац који је Михаило трасирао од почетка своје друге владавине.

Године 1866. и 1867. обележене су значајним променама у односима међу великим силама. Те промене су биле изазване поразом Аустрије од Пруске 1866, дуалистичким преуређењем Хабзбуршке монархије 1867, те устанком на Криту (1866–1869). На европску позорницу је ступила значајна личност, пруски канцелар Ото фон Бизмарк, који је мудрим прорачунима искористио несугласице између Русије и Аустрије, те између Француске и Русије, да позицију Пруске ојача и обезбеди јој успех у завршној фази немачког уједињења. Поражена и ослабљена Хабзбуршка монархија морала је да потражи свој опстанак у компромису са Мађарима, који ју је коштао деценију великих унутрашњих криза и одрицања од традиционалних спољнополитичких циљева. Оба ова догађаја у германском свету извршила су огроман утицај на спољну политику Кнежевине Србије, како

¹ Међу њима није прављена разлика, те извори стране провенијенције паралелно помињу јужнословенство и југославизам у контексту највеће опасности по Хабзбуршко царство.

² С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1990, 515.

за време кнеза Михаила Обреновића и његовог првог министра Илије Гарашанина, тако и после њих.

Брзи и ефикасни ратови за италијанско и немачко уједињење, који су се водили од повратка Обреновића на престо 1858. године, уместо да олакшају Србији процесе националне интеграције по већ утврђеном европском начелу народности, донели су јој бројне компликације. Србија је на северу добила незадовољног и пораженог суседа који се није лако мирно са губитком територија, моћи и утицаја. Од држава које су приводиле крају националну консолидацију, уместо одобравања, стигла су негирања у примени истоветног начела. Наполеонову политику поштовања принципа народности с краја педесетих и с почетка шездесетих година 19. века, сменио је нови курс на Истоку, чије је обележје било, како каже француски дипломата у Цариграду Буре, „конзервирање” Турске. Француски министар иностраних дела Мустје отворено је рекао да Србија после добијања градова нема више шта да тражи. И кнез и Гарашанин су увидели да је француска политика на Истоку противна српским интересима и да Мустје прави важан заокрет на том пољу. Узрок тим променама је био у постепеном удаљавању Француске од Русије на измаку 1867, што је пропраћено приближавањем Француске Аустрији и ковањем заједничких планова и акција на Истоку.³ Устанак на Криту, који је 1867. прерастао у државну кризу Османског царства, био је одлична прилика за Русију да се умеша. Горчаков је спремао наступ Русије на очекиваној конференцији у Цариграду, где би се расправљало о реформама у Турској. У прелиминарном предлогу из маја 1867. аутономију хришћана на Криту представио је као једино трајно решење, рачунајући да би оно с временом свакако водило ка припајању острва Грчкој. Игњатијев је свом шефу предложио да одустане од принципа народности и да се изради сасвим нова основа за преговоре око реформи у Турској, на бази Европи познатог и међународно признатог

³ Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Фонд Јована Ристића (даље: ЈР), XI/7, 11/227; АСАНУ, Исписи из француских архива, 12577/Б6, Буре – Мустјеу, Цариград, 6. фебруар 1867; The National Archives, Foreign Office (даље: ФО), 421/24, Коули – Стенлију, Париз, 29. април 1867; Архив Србије (= АС), Фонд Илије Гарашанина (= ИГ), 1581, Гарашанин Ристићу, 28. фебруара/12. марта 1867; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1957, 114. и даље.

права Русије да штити православне у Турској. Предлог Игњатијева поткопава у основи систем „стапања” или „сливања” народности, који промовишу западне силе. Западне силе су предлагале процес денационализације хришћана у Турској и даље, њихову отоманизацију у оквирима система државне централизације, као базис модерног турског друштва, по западном моделу. Русија је пак тежила поштовању традиције и наслеђа турске државе, са коренима у првим вековима њеног постојања, а чије су основе почивале на снажној месној аутономији хришћанског становништва, поштовању њихових обичаја и права. То би водило у „мирно одумирање Турске”, неминовним процесом одвајања народности, односно изградње њиховог идентитета. Иако би тај процес трајао дуже, уклонило би се неповерење Турске према Русији услед којег она одбија да прими руске савете. Енглеска је била изричита у ставу да западне силе желе „фузију раса” под једним владаром, уз поштовање грађанских и људских права, иако је тај образац био апсолутно неприменљив на турско друштво.⁴

Иако је Аустрија тврдила да је Крит мимо сфере њених интереса, показало се да се тамошњи догађаји изузетно снажно рефлектују на њену позицију на Истоку. Аустрија је почела да зазире од саме помисли да се Босна може предати Србији. Главно питање европске дипломатије у марту и априлу 1867. било је питање могућег рата између Русије и Аустрије око Босне. Два месеца се причало да ће Србија да упадне у Босну, а да Аустрија то не може да дозволи и да ће интервенисати. Из Петрограда је поручено да би упад аустријских трупа у Босну био *cassus belli* за Русију. Многи су мислили да је та опасност отклоњена предајом градских утврђења Србији, али није било тако. Српски кнез се примирио, задовољивши изасланика из Беча, грофа Едмунда Зичија, уверавањима у најбоље намере у корист очувања мира. Било је ипак нејасно чему наставак оружаних припрема Србије после онако срдачног пријема кнеза Михаила у Цариграду и видног побољшања српско-турских односа. Ретко ко је тада могао наслутити

⁴ *Русия и българското национално-освободително движение 1856/1876. Документи и материали*, т. 3 (мај 1867 – декември 1869), ред. кол. О. Маждракова и др, Софија, 2002, 94–97; Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки. Донесения (1864–1874)*, том први, Софија, 2008, 132–134; ФО, 421/24, Бјукенон – Стенлију, Петроград, 18. април 1867.

да су те мере биле уперене против Аустрије и њених претензија на Босну, а не против Турске.⁵

Аустроугарски министар спољних послова Бајст је пред француског посланика у Бечу Грамона изашао са отвореним ставом да се питање Словена у Турској мора решавати у корист аустријских интереса. Тврдио је да Аустрија не може допустити проширење и независност Србије, која би онда постала привлачан центар, не само за друге словенске народе Турске, него и за Јужне Словене аустријског царства. „Ми радо штитимо аутономију Србије у њеним садашњим географским границама, али Босна и Херцеговина треба да остану изван тих комбинација“, тврдио је Бајст, појашњавајући зашто Аустрија не може допустити да Србија постане „чвор“ једне компактне групе словенских народности пред вратима Хабзбуршког царства. Босна и Херцеговина зато може бити или турска или аустријска.⁶

О Зичијевој мисији код кнеза Михаила марта 1867. године у науци је писано. Чини нам се, ипак, да је она тенденциозно интерпретирана не би ли поткрепила тврдње о наводној промени кнежевог спољнополитичког правца, те одустајању од зацртаног плана општебалканског устанка и рата против Турске. Ми у њој, напротив, видимо тек покушај Беча да разувери кнеза да Монархија тежи окупацији Босне и Херцеговине. Зичи је био кнежев лични пријатељ и дошао је по царевом налогу да кнезу пренесе поруку усменим путем. На основу кнежевог одговора закључујемо да је аустријски цар први пут изашао са ставом да Србији не спори право над тим турским провинцијама, наравно ако би оне остале под турским сизеренством и под другим обавезујућим условима за Србију. Оптерећен бројним слабостима Монархије и страхом од Русије, аустријски владар је сматрао да је најбоље да стиша тензије и да се до даљег Источно питање

⁵ ФО, 421/24, Лонгворт – Стенлију, Београд, 20. март 1867, Блумфилд – Стенлију, Беч, 12. и 26. март 1867, Коули – Стенлију, Париз, 29. март 1867, Бјукенон – Стенлију, Петроград, 24. април 1867; ФО, 7/735, Бонар – Стенлију, Беч, 21. април 1868; В. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд, 1965, 255–258.

⁶ В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804–1918)*, Београд, 1940, поглавље *Југословенска пропаганда пред Европом за Источно питање*; АСАНУ, 12577/Б21, Грамон – Мустјеу, Беч, 5. и 9. фебруар 1867.

сматра затвореним.⁷ О томе нема директног помена у писаном Зичијевом извештају Бајсту о извршеној мисији, али се дâ наслутити из кнежевог одговора. Кнез је захвалио Богу што је у Аустрији коначно инаугурисана једна „здрава политика”, јер је Аустрија у Србији била омражена као саучесница Турске у nanoшењу највећих неправди хришћанима.⁸ Обећао је толико да неће напасти Турску јер је свестан слабости своје земље, али је зато спреман да се брани свим силама од оних који су агресивни према Србији, што се могло односити само на Беч. У Босни нису несрећни само Срби, већ и муслимани, тамо владају глад и несрећа о којима нико не брине, угрожена су основна људска права. Кнез је питао може ли се тим несрећницима замерити жеља да њима управља један скроман кнез, кога они обожавају због његове једноставности, истоветног језика и вере? Кнез је врло узбуђено говорио о томе да се Босна закупом истргне од турског зулума, да Србија плати Порти све што она добија у виду годишњих прихода из Босне и Херцеговине, да врховна права Турске остану очувана и да се у власничка права муслимана не дира. Тако би, за врло кратко време, живот у Босни постао подношљив, тврдио је кнез. Кнез је на крају разговора обећао да неће предузети пуч против Турске. Зичи је разумео да је кнез, у дубини душе, дуго кројио план о управи над Босном, јер су његове регуларне трупе биле малобројне. Да би потврдио кнежеве ставове, Зичи је посетио Јована Мариновића који је мењао болесног Гарашанина, а словио је за човека који је у спољној политици имао највише утицаја на кнеза. Дао му је истоветна уверавања као и кнез, констатујући да је дошло до обрта у политици Аустрије на Истоку. Све Мариновићеве ставове Зичи је поновио у извештају само да би показао да су у савршеној подударности са кнежевим гледиштима.⁹

⁷ АСАНУ, 12577/Б21, Грамон – Мустјеу, Беч, 5. фебруар 1867.

⁸ Кнежева констатација о „здројој политици“ Аустрије тешко да се могла на нешто друго односити, осим на то да Монархија не спори аспирације Србије према Босни и Херцеговини. Отуда и смелост кнеза да Зичију преда мемоар о босанском питању. Ако би стајало другачије, као што је тврдио Г. Јакшић, који каже да је Зичи дошао да кнезу саопшти како мора да се задовољи оним што је добио, односно градовима, кнежево понашање и изјава били би нелогични; Г. Јакшић, *Политика*, 23. април 1927.

⁹ Све о чему је говорио, кнез је предао Зичију и написмено, у виду мемоара о босанском питању; В. Вучковић, *Политичка акција*, 255–260; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега доба*, књ. 3 (1868–1872), 309; Seton Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868 et 1874. La Mission de Benjamin Kallay a Belgrade*, I, *La Monde Slave*, 2, Paris, 1926, 216; Љ. Алексић, *Став Француске*, 136–138.

Зичијева мисија, држана у највећој тајности, била је први документ „за нови програм”, како је писао Јован Мариновић српском капућехаји Јовану Ристићу у Цариграду, одобравајући сасвим агентове разговоре са Буреом, поводом нужног очувања интегритета Турске и надокнадâ за Србију у виду управе над Босном и Херцеговином. Тако важан закључак Мариновићев могао је потећи једино из Зичијеве понуде, за коју је Мариновић претпостављао да је француска идеја, али да је саопштена преко Бајста и аустријског цара како би имала већу тежину. И кнез и Мариновић су сматрали да се ради о куповини времена док Наполеон не осигура своје будуће потезе. На такав закључак их је навело писмо француског посланика Буреа Мариновићу, писано два дана по Зичијевом одласку, 18. марта 1867. Кнез и Мариновић нису одбили француски предлог да Србија треба да ради на интегритету Турске, али су нагласили да Porta мора уступцима доказати да према Србији окреће нову страницу.¹⁰ Француски министар иностраних дела Мустје је пак сматрао да Беч са Зичијем код Срба прикупља политичке поене и да је уступање пашалука „у корист кнеза Михаила” идеја која је у Петрограду напуштена. С тим у вези је и став француског кабинета да питање Босне треба заобићи и усредсредити се на уговор кнеза и великог везира око уступања градова.¹¹

Не треба губити из вида чињеницу да се кнез обавезао Зичију на мировање у тренутку када је решавање српског захтева за градовима било у последњој фази, те није хтео да изгуби већ свршену ствар несмотреним изјавама. Из Мариновићевог писма Буреу видимо да је обећање учињено само под условом да Аустрија не крене на Босну. Ако би се то догодило, Србија би морала дићи свој глас против сваке територијалне промене у Турској.¹²

Баш зато што није веровао у „нову” Бајстову политику, кнез Михаило је закључио да нестанак Турске није у интересу српских национално-ос-

¹⁰ АСАНУ, ЈР, XXV-9, бр. 223, Буре – Мариновићу, Цариград, 6/18. марта 1867. и Мариновић – Буреу, 14/26. марта 1867; АСАНУ, 14556/452, Ј. Ристић – И. Гарашанину, Цариград, 1/13. март 1867.

¹¹ АСАНУ, 12577/Б6, Мустје – Буреу, Париз, 8. март 1867.

¹² АСАНУ, 12577/Б21, Мустје – Грамону, Париз, 9. фебруар 1867; АСАНУ, ЈР, XXV-9, бр. 223.

лободилачких планова, јер би се око њених поседа изродио рат са Монархијом. Почео је да штити опстанак Турске и да ради на обједињавању српских земаља у Турском царству под јединственом народном, то јест српском управом.¹³

Унутрашњи проблеми и војна немоћ учинили су Аустрију невољним партнером Француске, те она, под плаштом заштите и помоћи, ради на томе да потчини судбину Турске себи, али ју је тренутна слабост упућивала на стрпљење.¹⁴ Знајући за то, кнез Михаило је хтео да је предухитри и да сам заузме позицију заштитника Турске. Највећу прашину је подигао неформални предлог директора Азијског департмана П. Н. Стремоухова да би султан требало да прогласи кнеза Михаила „пашом Босне и Херцеговине”. Листови блиски руској дипломатији већ су протурали гласине у европској јавности да ће султан разговарати у Цариграду са кнезом о уступању Босне и Херцеговине. Судаћи по каснијим догађајима, изгледа да је у Цариграду заиста било речи о Босни, иако је то са више страна негирано. Министар иностраних дела Фуад-паша није се ни најмање узбудио када му је Британац читао извештаје из Београда о 10.000 пруских пушака које се преправљају у Крагујевцу, нити о удвострученом српском буџету за војску.¹⁵ Турски министар иностраних дела је тврдио да кнез мора да задовољава најамбициозније како не би прешли у опозицију. Отуда је намерно пуштен глас да је Србија тражила Босну и Херцеговину, али да стварни предлог није учињен. Тада је већ, по сазнању Фуад-паше, Србија почела да агитује против Беча, а у савезништву са Мађарима и Хрватима. Свој контранапад кнез је замаскирао пацифистичким изјавама пред конзулима у Београду, али и пред званичницима у Бечу.¹⁶

¹³ В. Вучковић, *Политичка акција*, 360, 365.

¹⁴ АСАНУ, 12577/Б21, Грамон – Мустјеу, Беч, 5. фебруар 1867. На француски предлог реформи Бајст је био уздржан и без дефинитивног одговора. У складу са ставом да је најбоље Источно питање сматрати затвореним, он је одбио предлог о саветовању на конференцији у Бечу, којој Турска не би присуствовала; ФО, 421/24, Блумфилд – Стенлију, Беч, 9. април, 19. мај и 15. и 18. јун, 1867.

¹⁵ ФО, 421/24, Блумфилд – Стенлију, Беч, 2. и 8. април 1867, Лонгворт – Стенлију, Београд, 2. април и 3. јун 1867, Бјукенон – Стенлију, Петроград, 10. април 1867.

¹⁶ ФО, 421/24, Лонгворт – Стенлију, Београд, 3. јун и 6. јун 1867, Лајонс – Стенлију, Цариград, 5. јун 1867.

Србија ни од Пруске није тајила да жели Босну и Херцеговину. Пруском војном изасланику у Србији, потпуковнику Паулу фон Кренском, то је стављено до знања марта 1867. Међутим, по захтеву Русије да се Србија уздржи од сваког насилног подухвата, те због процене да њена војска није довољно спремна, Бизмарк је Србију ставио у други план. Такав став Пруске изазвао је кнежево нерасположење.¹⁷ Претпоставке, до сада изрицане у историографији, да су тада „обустављене припремне радње за дизање устанка у Босни” не би могле да опстану.¹⁸ Поновним ишчитавањем докумената на основу којих је та оцена изречена, те нових извора других провенијенција, закључујемо да је кнез условио изјаву о мирољубивости следећим захтевима: први, да му се повери управа над Босном и Херцеговином без повреде султанових права; и други, који је у вези са првим, да се уклоне несреће и патње становништва у Босни и Херцеговини које оно толико дуго подноси. Вероватноћа да се оба узрочно-последична услова уклоне без икаквих сукоба била је минимална. Отуда, његове мирољубиве изјаве могу се разумети као упозорење Европи која не може себи „правилно да представи” где су основни узроци нестабилном стању на Истоку и угроженом миру. Једноставно речено, док трају патње хришћана мир се не може осигурати, а то потврђују даље војне припреме, са којима се није стало за кнежева живота.¹⁹

На поласку за Гаштајн, кнез је 25. јула 1867. накратко свратио у Беч. Позвао је британског заступника Блумфилда на разговор. Британски дипломата тврди да није успео да извуче од кнеза било какву информацију од велике политичке важности; само је нагласио да у његовој кнежевини влада мир и да верује да ће тако и остати. За односе са Аустријом тврдио је да су „никад бољи” и да се нада како ће видети цара пре одласка да би му захвалио на скорашњим добрим делима којима је показао благонакло-

¹⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963, 354–355; О ратним плановима и несугласицама између српских и руских официра, али и кнеза Михаила и руског правитељства, више код: Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015, 221–235.

¹⁸ В. Вучковић, *Политичка акција*, 257.

¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 354–355.

ност према Србији. Са царем се није видео, али јесте са Бајстом. Кнез је говорио уопштено, али га је Бајст прекинуо с констатацијом да је чуо како кнез ради тајно у Цариграду да добије Босну и Херцеговину на управу, односно да „изнајми” Босну од султана. Не добивши одговор, Бајст је припрептио кнезу да би улазак Србије у Босну изазвао највеће противљење Беча.²⁰ Сигурно је већ тада пала одлука о сусрету у Иванци са Ђулом Андрашијем, министром спољних послова угарске владе.²¹

Русија је у дефинисању политике на Истоку за мање од годину дана прешла путању од самосталног деловања на хришћане до потпуног усвајања принципа колективног деловања са европским силама (1867). Погледи канцелара Горчакова доминирали су у Правитељству и на царском двору, а диктирани су страхом од европске антируске коалиције. Србија је то тешко прихватила, не само због мера опреза и дистанцирања званичне Русије од хришћана, већ и због све интензивнијег притиска на Србију да по сваку цену одустане од акције, јер за њу није спремна, а Русија не може да помогне. Заокрет ка дипломатским решењима и сарадњи са европским кабинетима на очувању интегритета Турске непосредно је утицао и на кнежеве одлуке да своју спољну политику преусмери ка добицима које може остварити под капом турског сизеренства. Кнез се, међутим, у пролеће 1868. охрабрио да план да се помогне Босне поткрепи и једном војном акцијом, што је изазвало велике проблеме у односима са Петроградом и одгурало кнеза у преговоре са Мађарима, што га је коштало главе.

Вести о руским официрима који су отишли у Србију да утврде степен спремности војске изазвале су велико подозрење Лондона. На питање откуд пуковник Лер у Србији, руски министар војни је пружао неуверљиве доказе о погрешном идентитету.²² Горчаков је повећао мере опреза. Октобра месеца 1867, за време смирења тензија на Криту, тврдио је да, упркос симпатијама Русије према хришћанима, она не сме да их подстиче на бунт и на непромишљене потезе. Што се тиче политике на Истоку, заговарао је

²⁰ ФО, 421/24, Блумфилд – Стенлију, Беч, 25. јун 1867.

²¹ Д. Леовац, *нав. дело*, 271.

²² ФО, 421/24, Бјукенон – Стенлију, Петроград, 14. и 17. јун 1867.

реалну опцију. Треба се задовољити оним што се може, тврдио је канцелар уочи разашиланања циркуларног писма и пропратне Декларације дипломатском телу, 30. октобра 1867. године.²³

Канцелар је истицао да су велике силе одбиле све што је Русија предлагала зарад мирног разрешења друштвене и политичке кризе на Истоку.²⁴ Зато је цар, по савету Горчакова, наложио амбасадору у Цариграду да одбије од Русије свако изоловано дејство и да ради споразумно са колегама. Декларацијом од 30. октобра, император је установио *принцип неинтервенције или немешања* на Истоку, који ће се практиковати све док он буде поштован од других држава. Тај принцип Русија не би могла да поштује безусловно. Ако би били поништени или угрожени основни принципи човечности, она би морала да реагује.²⁵

Игњатијев је на Горчаковљев циркулар одговорио тако што је министру и цару упутио мемоар о задацима Русије у Источном питању, с погледом на европску политику и опасност од рушења угледа Русије у очима балканских хришћана.²⁶ Док се Турци наоружавају, Русија се повлачи и губи поверење хришћана који почињу да верују да их беде може спасити само интервенција Европе. Крићанима треба помоћи са милион франака месечно и разарачима флоте. У преговоре око реформи не верује, а како би доказао да има право наводи чињеницу да су се дотадашњи покушаји нашли у ђорсокаку. Игњатијев критикује повијање Русије пред француским пројектом Мустјеа и Буреа, који није ништа друго до економско, интелектуално и друштвено преустројство које ће, ако се имплементира, променити слику Балкана тако да ће Русија претрпети пораз. Француски агенти плаше Турску Русијом и њеном наводном жељом да је растроји и узме јој територије. Традиционална политика на Истоку јесте оно што Игњатијев сугерише, а не повођење за европским захтевима о правима народности. Игњатијев се не слаже ни са одгађањем грко-словенског

²³ *Русия и българското*, т. 3, 107.

²⁴ Руски мемоари и ноте о Источном питању и реформама у Турскоју: *Archives diplomatiques 1868. Recueil de diplomatie et d'histoire*, tome premier, 8. an née, Paris, 1868, 636–677.

²⁵ *Русия и българското*, т. 3, 116–118; Циркуларно писмо Горчакова од 18/30. октобра 1867. и Декларација о основама на којима ће деловати руска политика на Истоку.

²⁶ Исто, 163–169, Мемоар Игњатијева, Цариград, 8/20. јануар 1868.

устанка, већ предлаже стално наоружавање и вребање погодног тренутка. „Мина је постављена. Једна проста случајност може повући ороз и изазвати експлозију”, упозоравао је. Колебања у светској политици су велика, те и успех устанка зависи од много евентуалности и детаља. Турску снагу не треба потценити, као што хришћани чине. Критски устанак, тврдио је Игњатијев, јесте дошао у недоба, али ту нема одговорности Русије. Али, Источно питање је отворено – крв се лије, тело Турске је начето, писао је амбасадор. Он предлаже одгађање акције до пролећа 1869, до када Русија мора војно и финансијски да се окрепи, а хришћани да боље ускладе међусобне односе. Европу треба заварати незаинтересованошћу Русије за Источно питање, издејствовати анексију Крита од стране Грчке, па искористити предстојећи француско-пруски рат за напад Грко-Словена.²⁷

Амбасадор је тврдио да је касно да Русија мења политику коју је толико дуго следила, припремајући устанак. Горчакову упућује питање како ће Русија следити прокламовано начело неинтервенције ако Аустроугарска уђе у Босну и Херцеговину, или Енлеска и Француска уплове флотом у атинску луку Пиреј, а можда и у Златни рог? Насупрот Владиној политици на Истоку, предлаже план дејства за 1869. годину: да се пред зиму 1868. заузму главни пролази у Епиру, Македонији и Бугарској, када снег спречи турску војску да делује и води велике операције. Током неколико зимских месеци хришћани би требало да заузму широку територију и да искористе ресурсе како би се спремили за одбрану.²⁸ Србија је, по Игњатијеву, мора-

²⁷ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), ф. 828, оп. 1, д. 1448, л. 1, 183–193; Игњатијев је још оштријим тоном извргао критици руску спољну политику у својим мемоарским белешкама, *Записки графа Игњатјева*, Исторический вестник, бр. 1, Москва, 1914, 49–75.

²⁸ Врло су значајна његова запажања о томе да би до устанка хришћана дошло још 1866, да је само аустро-пруски рат потрајао још три месеца. Он је почетком јануара 1868. проценио да стање око грчко-словенског устанка стоји као и пре 18 месеци – сви се спремају и наоружавају и чека се погодан тренутак. Али, ни Турцима нису биле везане очи. Уз помоћ интрига успели су да доведу до промена влада у Грчкој, у Црној Гори, у Србији, у Румунији. Сви хришћани знају да им могу помоћи само јатаган, бајонет и Русија, али су отежавајуће околности утицале на стално одгађање борбе. Брзи мир између Аустрије и Пруске онемогућио је устанак 1866, те је одгођен за пролеће 1867. Српска утврђења су га одгодила за јесен исте године, а томе су допринеле наде Грка у француско-руски споразум око присаједињења острва Грчкој. То је одгодило спремност Грчке за пролеће 1868, *Русия и българското*, т. 3, 173.

ла да додави још оружја и да се материјално учврсти. Под условом да се у миру проведе 1868. година, у којој треба повољно решити критско питање, на пролеће 1869. требало би прећи на главно дејство.

Мада је у предлозима Игњатијева, макар на први поглед, све изгледало савршено увезано логиком и у складу са дотадашњим дејствима Русије на Истоку, противни разлози који су довели до одбацивања тог плана били су јачи. Они завређују велику пажњу јер су пресудно утицали на одлуке кнеза Михаила.

У Петроград су стизала упозорења дипломатских представника у Паризу, Лондону, Бечу, да сва Европа гледа у Исток и на Турску. Постојала су предвиђања да се може лако направити коалиција против Русије, што она не сме да дозволи. Русија је толико преговарала са Француском, али се показало да су исходне тачке двеју држава сасвим супротне. Француска је од Русије, а да би јој заузврат оставила решавање Источног питања, тражила такве услуге да компензација није била могућа. Уверени у велико подорење европских сила према Русији, у Петрограду су схватили да се „не сме ићи за емоцијама”. После честих контаката са француским министром Мустјеом, те са Стенлијем у Лондону, руски посланик Будберг је јављао да је „за Француску као и за Енглеску очување Османске империје догма коју ми не можемо да искоренимо”.²⁹

Још већу бригу кабинету у Петрограду задавали су лоши односи са Аустроугарском, која је желела контролу над Босном и Херцеговином као залеђем и гарантом одржања поседа у Далмацији и на Јадрану. Аустрија би се задовољила и тиме да с временом окупира те две провинције, уз дозволу Порте и западних сила, и тиме онемогући Србију да њима завлада. „Са циљем да то спречим, ја сам предложио принцип неинтервенције”, објашњавао је Горчаков онима који то нису разумели. Русија је знала да мора да се потруди како би то начело наметнула и осталим силама. Ако не успе, наћи ће се у веома озбиљном положају када ће император морати да се управља према томе како то налажу снага и интереси Русије.³⁰

²⁹ *Русия и бългaрското*, т. 3, 178–180.

³⁰ Исто, 187–190, Забелешка Горчакова од 12/24. јануара 1868.

По истом начелу немешања, Наполеон III је успео да доврши италијанско уједињење, штитећи тако леђа Пијемонту од поновног аустријског напада приликом уједињавања јужне и средње Италије. Суштина руског предлога, међутим, није била да се балканским народима препусти оснивање народних држава, у складу са њиховим способностима и могућностима. Напротив, Русија је страховала да ће је неуспех хришћана увући неспремну у рат са читавом Европом, те им је налагала да остану мирни и веома обазриви. Цар се у потпуности сложио са Горчаковим да спољна европска ситуација уопште не погодује разрешавању Источног питања, те да треба спречавати евентуалне заплете који би ишли у супротном правцу.³¹

Горчаков све чешће у општењу са својим дипломатама скида сваку одговорност са Русије и негира да је она подстрекивала хришћане на бунт. Тврдио је да Русија једноставно није могла да угуши наде хришћана у руску заштиту, правдајући се и пред хришћанима да се „није могло направити ништа друго сем оног што већ јесте”. „Услови за устанак, који су изван сфере дејства наше владе и који су били превише жељени, измакли су потпуно руској контроли”, признао је Горчаков. Зато Русија мора да одрекне било какво мешање у Источно питање. Целокупном дипломатском персоналу Горчаков је нагласио следеће: „Ми ћемо остати доследни и придржаваћемо се принципа колективног дејства Европе, а хришћанима ћемо саветовати спокојство.” Горчаков није очекивао значајније резултате такве политике, али је мислио да и они морају бити бољи него када би се водила двојна политика. Солидарност Европе против Русије била је скупа за другу страну, која је морала да пристаје на компромисе, али не и на непристојне понуде.

Горчаков је закључио да му не остаје ништа друго до да пази да не понови грешку из 1853. године.³² Горчаков скреће пажњу галамцијама попут Игњатијева да ће Русији можда користити „да мало ћутимо о Источном питању”. То неће довести до замирања дејства Русије, која ће и даље радити на томе да хришћани постигну што веће јединство и постојаност.³³

³¹ *Русия и българското*, т. 3, 180–182.

³² Исто, 187–190.

³³ Исто, 195–197, Забелешка Горчакова од 12/24. јануара 1868. на мемоар Игњатијева.

Шта је било са Србима, Бугарима, Грцима? Русија их је упозорила да могу деловати само на сопствени ризик. Оно што им Русија нуди на почетку 1868. године јесу симпатије и помоћ сходно њеним могућностима и датим околностима. „То је тачна мера између алтернативе да бацимо хришћане у наручје запада, или да прихватимо оптерећујуће обавезе према њима”, тврдио је Горчаков. У Петрограду је према хришћанима заузета наизглед средња линија, а заправо се радило о минимуму ангажмана који Русију ни на шта није обавезивао. „Желимо свим силама да смиримо и успокојимо Исток, што нимало није лако када је то једно огњиште где у сваком моменту од варнице може да настане пламен”, писао је канцелар, наглашавајући колико је важно да се отклоне узроци „превременој експлозији”. „То је нов пут за пролаз и није на мени да га кратим. Ми морамо да чувамо наше достојанство и да чекамо тренутак”, био је категоричан.³⁴

Паралелно са променом деловања, Горчаков је почео да ради на „разведравању” руско-аустријских односа. Знао је да Аустрија уступање Босне и Херцеговине Србији сматра почетком слома не само Турске, већ и Хабзбуршке монархије. Зато није хтео да подржи план кнеза Михаила о упаду у Босну. Горчаков се предао дипломатији, устврдивши да Русија само тражи да с Аустријом „живи у разумевању”.³⁵ Посета Игњатијева Бечу током јануара 1868. може се сматрати почетком спровођења оног деловања на Истоку које је 1867. осмислио Горчаков. Николај Павловић Шишкин, руски конзул у Београду, предлагао је да Игњатијев дође у Београд и да лично пренесе кнезу поруку од императора. Цар је то најпре одобрио, али је убрзо повукао реч, када су му Горчаков и Штакелберг предочили негативне последице таквог плана. Уместо у Београд, Игњатијев је отишао у Беч да лечи руско-аустријске односе обећањима како Русија нема намере да поремети мир на Истоку, већ да заједно са осталим силама утиче на Порту да задовољи праведне захтеве хришћана. Неповерење између Беча и Петрограда, међутим, тиме није отклоњено. Штавише, односи су се заострили повлачењем аустријског посланика из Русије, на шта је Русија узвратила

³⁴ Исто, 198, 203–204.

³⁵ Исто, 204.

истом мером, а повод свему био је категоричан Бајстов став да не признаје било какво мешање Русије у Босну и Херцеговину, осим хуманитарног.³⁶ Бајст је још тада закључио да Русија неће заратити против Турске јер је свесна да би се у том случају морала ухватити укоштац са Аустроугарском. Обе стране су знале да руско-турском рату претходи споразум са Бечом. Бајстов наследник Андраши деловао је у том правцу у Источној кризи седамдесетих година, одричући се ранијих планова о сукобу са Русијом.³⁷

Бечка штампа је циљно узрујавала јавно мњење наводним ванредним оружаним припремама које се спроводе у Србији, Румунији и Црној Гори, док је Бајст упорно порицао да Аустрија планира да интервенише у Босни и Херцеговини. Британска дипломатија је констатовала фактичку немоћ Аустрије да војно интервенише у турским европским провинцијама. Намећу се логична питања да ли је у Салцбургу цар Наполеон нудио Аустроугарској Босну и Херцеговину баш зато што је био свестан њене немоћи и колико је Мађарска профитирала у тек успостављеном дуализму, постављајући се децидирано против те понуде и умножавања словенског елемента у Царству.³⁸ Европска дипломатија је наговештавала чињеницу да би се Аустрија морала накнадити у случају распада Турске.³⁹ Концентрација аустријске војске на граници према Кнежевини Србији у фебруару 1868, наговештавала је претње Србији које с те стране неће престајати. Отворен је вишедеценијски рат нерава са суседом који је желео да по сваку цену преузме „дизгине“ Источног питања.

³⁶ ФО, 7/734, Бонар – Стенлију, Беч, 13. јануар 1868; Исто, 7/735, Бонар – Стенлију, Беч, 6. и 20. април, 1. мај 1868; ГАРФ, оп. 1, ф. 828, д. 1146, л. 36, 87, 105–116; *Austrian red-book. Corespondenzen des Kais. Kön. Gemeinsamen. Ministeriums des Äussern*, No 2 (Vom Januar bis November 1869), Wien, 1868,³⁰ (даље: *Austrian red-book*).

³⁷ S. Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie*, 218.

³⁸ О карактеру бројних новинских чланака у бечкој штампи и њиховој непоузданој изворној основи сведоче добро обавештени дипломатски представници Британије, који су детаљно извештавали о томе; Форин Офис, ФО, 7/734, Бонар – Стенлију, Беч, 25. фебруар 1868; Исто, ФО, 7/735, Бонар – Стенлију, Беч, 30. март 1868; Исто, 7/736, Бонар – Стенлију, Беч, 20. април 1868.

³⁹ Са намером да забрине Русију, лорд Стенли је рекао руском представнику у Лондону да Енглеска, у случају промене карте Турске, не би била противна територијалном проширењу Аустроугарске; *Русия и българското*, т. 3, 213–215.

Заокрети у источној политици у Паризу, Бечу и Петрограду, нису довели до промене спољнополитичког правца Србије, већ до модификација у начину деловања. На питање који је од тих заокрета имао највише дејства на српског кнеза, рекли бисмо да се радило о Петрограду. Тешко би се могло рећи да га је кнез Михаило доживео као издају и проневеру српских националних интереса. Као реалан владар, кнез је увиђао да је и он под лупом Европе, као и Русија. Последице превременог устанка могле су бити погубне по његову земљу. Поред проблема око новца, оружја и непоузданих савезника, константни притисак великих сила на Србију да престане са наоружавањем и да пружи доказе за обећану мирољубиву политику према Турској није престајао. Стога се кнез, попут Русије, морао примирити. Лармање уопште није било његов стил и веома је замерао што се дигла таква галама у јавности око Етнографске изложбе у Москви, јула месеца 1867. године. Скупштина Уједињене омладине српске у Београду 18. августа 1867. додатно је отежавала ионако компликован положај Србије. Бројне свесловенске манифестације и алармантни тон којим су се учесници скупа обраћали маси са трибина озбиљно су угрозили реализацију спољнополитичких планова, којима је била неопходна сталожена атмосфера. Кнеза је додатно иритирао став кнеза Николе и његово бусање у прса наочиглед страних конзула. Илија Гарашанин је пожуривао дејство, те није чудо што се морао разићи са кнезом. У опроштајном писму кнез му је написао да је био одличан сарадник и да је одговорио потребама „првог периода”, али да иде ново доба и да ће послове поверити „новим силама”.⁴⁰

У Русији су са неодобравањем, чак љутњом, примили кнежеву одлуку о Гарашаниновој смени 14. новембра 1867. Пораст утицаја министра војног Миливоја Петровића Блазнавца посебно их је погодио, будући да је сматран прозападњаком. Директор Азијског департмана П. Н. Стремоухов и конзул у Београду Н. П. Шишкин узнемирили су политичке и јавне кругове у Русији скретањем пажње на негативне последице промена у српској

⁴⁰ АС, ИГ, 1643, Кнез Михаило – И. Гарашанину, 2/14. новембар 1867.

влади. За Шишкинов извештај из Београда Горчаков каже да је пун срцбе и лишен хладног погледа на ствари. Молећи Штакелберга да Шишкину појасни околности и да га умири, Горчаков је, између осталог, писао: „Не мислим ни у ком случају да намећем Гарашанина кнезу Михаилу, иако мислим да је погрешно што га је отпустио. Нити мислим да тражимо да опозове Блазнавца. Ми уопште не желимо да управљамо Србијом, нити да се мешамо у њене унутрашње ствари. Ми само треба да упутимо кнеза Михаила на распоред и трошење средстава која је добио од цара,⁴¹ да послуша савете наших војних стручњака и да надмено ћутимо – то је дуг према нашем пријатељству. Ако то пак има за последицу опозив Блазнавца, онда би то био логичан след рационалног политичког потеза. И то је све – ништа више и ништа мање.”⁴²

У пракси је дошло до грубих одступања од званично прокламованог става према Србији. Стремоухов је на афективне извештаје Шишкина из Београда реаговао са жестином, чак и претећи. Још 21. децембра 1867, у писму Шишкину, сву кривицу сваљује на Србе, оптужујући их да, упркос залагању Русије пред великим силама да се положија Кнежевине поправи, они нису били спремни за акцију јер су траљаво радили. Пале су тешке речи на рачун изневерених очекивања Русије, која је Србију учинила доминантном на Балкану. Србија одгађа дејства на неодређено време и ставља своју будућност на коцку, додао је Стремоухов својој нимало објективној оцени. Закључио је да о даљој помоћи и сарадњи не може бити ни говора док у Србији не дође до „повољног обрта”. Шишкину је наложио да у погодној прилици покаже да Русија нема ничег заједничког са потезима Блазнавца и подвукао како неће да сноси последице због његовог деловања.⁴³

Кнез је и после Гарашанинове смене остао доследан свом старом курсу. Задржао је добре пријатељске односе са бившим првим сарадни-

⁴¹ Мисли се на зајам из 1867, а не на донацију.

⁴² *Русия и българското*, т. 3, 204; АСАНУ, 12577/Б15, Енгелхарт – Мустјеу, Београд, 21. јун 1868; ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд, 16. фебруар 1868; Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике Кнеза Михаила*, Београд, 1895, 58.

⁴³ *Русия и българското*, т. 3, 144–146; ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд, 23. јун 1868; О оптужбама на рачун Блазнавца више у Д. Леовац, *Србија и Русија*, 237–241.

ком, што иде у прилог нашој тврдњи.⁴⁴ Гледајући збивања на Криту, кнез је пред очима имао живи пример шта се збива са авантуристичким ратом у који се уплићу све велике силе, са различитим амбицијама и интересима. Очито је било да глас Русије у корист хришћана на Криту није био довољно снажан. Београдска штампа је о томе реско писала крајем 1867. године.⁴⁵ Код великих сила је постојала снажна намера да дигну хајку на Србију због наоружавања. Представке Аустрије и Француске српској влади да обустави даље активности у том правцу поновљене су почетком 1868. године, али то није имало дејства на кнеза, који их је игнорисао и тврдио да су у заблуди у вези са наоружавањем Србије. Бајст је био резигниран млаким наступом француског конзула у Београду, Енгелхарта, на кога је сваљивао кривицу за неделотворност ноте. Британија је изашла из резерве и кренула у напад. Влада конзервативаца наложила је Лонгварту да њену опомену прочита лично кнезу. Њоме се отворено претило да ће српска аутономија постати предмет опсервација гарантних сила уколико би Србија заратила против Турске. Атак на постојећи међународни положај Кнежевине Србије, дефинисан Париским миром из 1856. године, био је најјачи ултимативни захтев Србији још од времена Кримског рата. Кнез је одговорио Лонгварту да неће бити устанка на пролеће, али то није ослабило наступ британског конзула, који је у узбуђењу претио да ће Запад потрошити и последњу пару како би одржао власт Турске над хришћанима. Убрзо је распуштена бугарска легија у Србији, априла 1868, а кнез се дистанцирао од свих могућих компликација.⁴⁶ У фебруару 1868. аустријски цар је пред парламентом у Бечу рекао да је прошло време узбуђености, те да је Ср-

⁴⁴ ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, 31. децембар 1867.

⁴⁵ Световиг, 8/20. децембар 1867. Текст под насловом „Панславистичке идеје у Русији“ и број од 11/23. децембра 1867, допис из Цариграда у коме се тврди да Русија не чини ништа за Крићане, те да је однос Русије према критском питању исти као и према Јужним Словенима. (Чланци коришћени по енглеском преводу учињеном у британском конзулату у Београду. Комплет листа поседује само Национална библиотека у Бечу, а у Народној библиотеци Србије похрањено је тек неколико бројева.)

⁴⁶ ФО, 7/734, Бонар – Стенлију, Беч, 2, 5. и 13. јануар 1868; ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд, 9. јануар 1868, 16. фебруар 1868. и 17. март 1868; *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire*, Т. I, део 2 (Autriche), Paris, 1868, 533–536, Бајст – Ленку, Беч, 16. и 19. децембар 1867; АСАНУ, 7889, Димитрије Црнобарац, *Тајни Мемоари моји*, 8.

бија исправно почела да схвата где су њени фундаментални интереси. За морални и материјални напредак Србија ће увек имати благослов и топле симпатије Хабзбуршке монархије, наглашено је у истом експозеу. Уследило је наименовање новог конзула у Београду, Мађара Бенјамина Калаја.⁴⁷ Да би истакла своју посебну заинтересованост за Србију, аустроугарска влада му је доделила виши ранг дипломатског агента, што га је статусно издигло за прву личност у конзуларном телу. Том стазом су убрзо кренуле Русија, Енглеска, а напослетку и Француска.⁴⁸ Други конзули су уочили да се није радило само о промени форме, већ и о суштинском побољшању односа између Хабзбуршке монархије и Србије.

Између Србије и Беча све је наизглед било у најбољем реду, али је такав утисак варао. У Бајстовим инструкцијама Калају од 5. априла 1868. изричито се напомиње да је наступило време када ће Србија предузети коначни и пресудни корак да оствари свој најважнији циљ, државну независност и увећање територија на рачун Турске. А онда ће, закључује Бајст, упрти поглед на север и посегнути за оснивањем једног царства које ће обухватити све Јужне Словене. Дакле, из центра Монархије на Србију је гледано као на највећу опасност која угрожава њен опстанак. Зато је, по схватањима Беча, требало на време деловати како би се све амбиције Србије предупредиле и сузбиле. Бајст је обећавао помоћ Србији само у „разумним жељама”, а ослобођење и уједињење српског народа свакако нису сматрани таквим. Зато је Бајст напустио правац започет Зичијевом мисијом у марту 1867. Калају је наредио да, у случају да се кнез Михаило врати на идеју о преузимању управе над Босном, мора најодлучније да ради на њеном сузбијању. По аустроугарском министру, босанско питање је ушло у одлучујућу фазу, те је неопходно једном и заувек искоренити српске аспирације према тој турској провинцији.⁴⁹

⁴⁷ *Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart*, XIV, Hamburg, 1868, 169; В. Вучковић, *Политичка акција*, 191; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Ленк – Бајсту, Београд, 10. фебруар 1868.

⁴⁸ ФО, 7/736, Блумфилд – Стенлију, Беч, 12. и 15. јун 1868; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 75; *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, обрада и коментар А. Раденић, Београд, 1976, 667–668.

⁴⁹ В. Вучковић, *Политичка акција*, 349–355; S. Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie*, 217, 219–220.

Бенјамин Калај је, међутим, сасвим другачије интерпретирао проблем српско-аустријских сучељених интереса у Турској. Тиме је отворено поље за српско-мађарске преговоре. У пролеће 1868. кнез Михаило поверава Јовану Ристићу мисију да обиђе најзначајније европске престонице и још једном утврди њихове погледе према начелу неинтервенције, о интегритету Турске и могућностима Србије да изнуди од Порте управу над Босном. На Калајево инсистирање Ристић је прво отишао у Пешту да испита основе за мађарско-српски савез. Отуда је проследио повољне вести да је Андраши за поштовање принципа немешања на Истоку, што Беч не прихвата. Андраши је обећао да неће сметати српским националним амбицијама јужно од Дунава. Заузврат би Србија подржала настојања Пеште да уреди односе са Србима у Угарској, да им да верске слободе и право коришћења језика и писма. Андраши је уверавао да су Босна и Херцеговина изван свих амбиција Угарске. Ристић се лично уверио колико су озбиљни унутрашњи проблеми у Угарској, те је могао да закључи како је она неспособна за сваку спољну акцију и тиме је у неку руку принуђена на договор са Србијом.⁵⁰

Најважнија тачка Ристићеве мисије била је задржавање у Петрограду. Изасланику је саветовано да тамо остане што је могуће дуже, те је Ристић у руској престоници боравио скоро три недеље. Прави циљ Ристићеве посете био је да се отклоне неспоразуми са Русијом изазвани Гарашаниновом сменом. У Петрограду су бираним речима изразили жаљење због неспоразума. Цареву благонаклоност према кнезу Михаилу и Србији потврдио је изасланику лично цар Александар II.⁵¹ У најважнијем питању, времену и начину отпочињања акције у Босни и Херцеговини, у Петрограду су били непопустљиви; саветовали су мир и стрпљење до даљег. Русија је оспоравала Србији право доношења самосталне одлуке у вези са акцијом, те су им се погледи на начине и средства рада у Источном питању раздвојили. Игњатијев је у Цариграду остао једина личност на коју су Срби још могли

⁵⁰ *Записници седница министарског савета*, 54; АСАНУ, 14556/421, Ј. Ристић – кнезу Михаилу, Пешта, 19. април 1868.

⁵¹ Ј. Ристић, *Последња година*, 57–58; АСАНУ, 7889, Димитрије Црнобарац, *Тајни Мемоари моји*, 25, 31.

апеловати, али су ускоро и њему прослеђена таква упозорења да је и он морао своје деловање да усмери према упутствима надлежног министарства.⁵²

Управо у мају 1868. Русија је отпочела озбиљне преговоре о савезу са Пруском. Бизмарк је саображавао држање Пруске руским ставовима. Ристићу је рекао у Берлину да је он за принцип немешања на Истоку, те да заговара немешање других европских кабинета. Ристић се у руској амбасади у Берлину могао уверити да две силе раде заједно.⁵³

Водећи рачуна о саветима Русије, кнез Михаило агента А. Орешковића⁵⁴ шаље Андрашију да испита могућности локалне побуне у Босни. Начелно је договорено да Србија хитно подстакне побуну у Босни, да агитацијом приволи муслимане да се изјасне за српску управу и да тако цела акција добије вид ненасилног освајања и помоћи Турској да се уведе ред у провинцији. Уз очување турског суверенитета над Босном, створили би се услови да остале европске силе признају свршени чин и да, уз мађарско залагање, одустану од интервенције. Пет дана пре кнежевог убиства, кнез и Блазнавац су се начелно сложили око плана деловања и упутили су агента да то саопшти Андрашију.

Орешковић је, међутим, донео Андрашијев одговор где се од кнеза тражило да се најпре утврде основе за мађарско-српски савез. Предлози су послати кнезу на разматрање, али га емисар није затекао у животу. Мађарска влада се обавезала да изврши притисак на Беч да се одрекне капитулација према Србији, а да Србија заузврат омогући поданицима Аустроугарске да имају непокретности у Кнежевини и да њене компаније преузму грађење железница које би спојиле пруге Монархије са турском линијом, преко Србије. То је требало да буде једна врста сатисфакције у

⁵² ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, 23. јун 1868, извештај према казивањима Ристића и Блазнавца.

⁵³ АСАНУ, бр. 14556/428, Ј. Ристић – кнезу Михаилу, Берлин, 30. април 1868; АСАНУ, 7889, Димитрије Црнобарац, *Тајни Мемоари моји*, 33–34; *Српске новине*, бр. 154, 26. новембар/8. децембар 1868; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 460; Ј. Ристић, *Последња година*, 42.

⁵⁴ Орешковић је био Гарашанинов повереник, те је после његове смене 14. новембра 1867. био ван свих послова. Блазнавац га је на поменутој мисији ангажовао тек у мају 1868.

привредно-политичкој сфери. Даље, Андраши обећава помоћ Србији на присаједињењу Босне и Херцеговине, али без назначеног рока и под условом да се Србија обавезе да током две године неће заратити против Турске, нити ће подстицати хришћане на устанке против турске власти.⁵⁵ Износимо претпоставку да кнез не би прихватио понуђене услове. Последњи став у понуди био је супротан кнежевом плану да побуни Босну и хитно преузме управу над њом. Зато је и тражио да о свему „још који дан размисли”. Понуда Пеште подразумевала је и поделу Босне, те уступање тзв. Турске Хрватске круни Светог Стефана, а заузврат да се Србија накнади деловима у Нишком пашалуку. Због изненадних догађаја проузрокованих топчидерском катастрофом, до моменталне акције није дошло, а Блазнавац је ускоро постао први намесник.⁵⁶

Да ли је кнез рачунао на Мађаре као на савезнике, са становишта сачуваних извора тешко је са сигурношћу тврдити. Међутим, готово је извесно да је био спреман да не раздражује тамошње Србе и мађарску опозицију противну дуализму, под условом да од мађарске владе добије слободу деловања на Балкану. То је била прилика да се, притиснут унутрашњим проблемима, Беч уздржи од дејстава на Истоку. Кнез Михаило је проценио да дуалистичко преуређење Хабзбуршке монархије даје Мађарима монопол у политичким питањима, штавише, да су они кључни чинилац у доношењу одлука које се тичу Истока и Балкана. Председник мађарске владе Ђула Андраши био је, ван сваке сумње, знатно бољи познавалац прилика у Турској од Бајста, те му је припало и првенство мишљења.⁵⁷

Кнежев план је ишао ка томе да се Србија домогне Босне без великог рата, односно да је добије на управу уз помоћ једне инсцениране побуне, после које би могао преговарати са Портом око плаћања неке врсте годишње закупнине. Пре тога, кнез је радио на томе да обезбеди принцип немешања великих сила, или макар једног њиховог дела. Немешањем Пеште, Русије, прећутним држањем Француске, створило би се у Босни и

⁵⁵ Уједињена омладина српска и њено доба, 80–81.

⁵⁶ В. Вучковић, Политичка акција, 367–368.

⁵⁷ S. Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie*, 214–215; J. Ристић, *Последња година*, 62.

Херцеговини стање свршеног чина. Бечу би се одузело време за благовремену акцију. На обезбеђењу потребних услова кнез је радио од лета 1867, делио је пацифистичке изјаве, сменио је Гарашанина, а Блазнавцу, човеку који је важио за личност наклоњену Западу, дао је велике ингеренције. Са Турском је морао постојати макар оквирни договор, јер би њој ипак мање сметао њен вазал у Босни од присуства неке од великих сила, попут Аустрије. Француска је својим млаким наступом при предаји ноте против наоружавања српској влади изневерила очекивања Беча, што може ићи у прилог претпоставци да је њен наступ био део јединственог плана.⁵⁸ Није занемарљива ни Бизмаркова изјава Ристићу у Берлину, у мају 1868, да се Србији даје за право чак и у Енглеској, „где су врло резервисани са својим благовољењем према свему што на Истоку није турско”.⁵⁹

Кнез је заправо покушао да следи руске савете о успокојавању духова међу хришћанима. Приоритетно деловање било је усмерено ка увећању и јачању Србије, а не ка општебалканском устанку.⁶⁰ Пут до Босне, како за сада можемо тврдити, није се огледао у плану Антонија Орешковића из прве половине марта 1867, на основу којег је Гарашанин сачинио предлог договора са Штросмајером у којем је изложен програм јужнословенске политике.⁶¹ У том случају бисмо морали да претпоставимо да кнез није добро познавао источну политику Русије, Француске и Аустрије, што не можемо прихватити као тачну тврдњу. Осим тога, план о јужнословенској држави дизао је исувише велику прашину. Србија је сумњичена да има удела

⁵⁸ Из разговора руског конзула Шишкина и његовог колеге из Француске Енгелхарта, почетком фебруара 1868, може се закључити да је француска влада, упркос хушкању западног јавног мњења против Србије путем чланака објављиваних у француским полузваничним листовима, свом конзулу у Београду дозволила да у наступима пред српском владом избегне строги тон и претње; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 74–75; АСАНУ, 12577/Б15, Енгелхарт – Мустјеу, Београд, 21. и 26. фебруар, 19. март 1868.

⁵⁹ АСАНУ, 14556/428, Ј. Ристић – кнезу Михаилу, Берлин, 30. април/12. мај 1868.

⁶⁰ АСАНУ, 14556/49а; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 81.

⁶¹ В. Вучковић, *Политичка акција*, 260–279, 282; План Антонија Орешковића о припремању акције у Босни заснивао се на два основна тачкама: да се Србија у заграничним устанцима не компромитује и да дислоцира војне снаге у виду четничких формација изван своје државне територије. Тај план од 8/20. марта 1867, Орешковићевом индискрецијом, преко пруског конзула у Београду је доспео до Бизмарка, а због исте индискреције сумња се да је Гарашанин дошао у немилост пред кнезом.

у Резолуцији Хрватског сабора од 11. маја 1867. о равноправности Срба и Хрвата, те у одбијању Хрвата да пошаљу своје представнике у мађарску скупштину. То је довело Србију у врло незгодан положај, и према Бечу и Пешти, и према Турској. Због тога се програм рада који је Гарашанин уговорио са Народном странком морао подредити српском програму. То је изазвало одијум и претешке оптужбе на рачун кнеза да је „изневерио” заједничку ствар. Кнез је упркос томе послао новчану помоћ Главном одбору у Загребу.

Један од првака Народне странке Мразовић исправно је уочио да су везе између Хрвата и Срба врло слабе и да, услед тога, обе стране гаје велико неповерење једна према другој. То неповерење може бити главни узрок што је кнез одбацио план да се из Војне границе изврши упад у Босну.⁶² Било је ту још много проблема, попут питања опредељености Хрвата у Граници, сумње у намере војних кругова у Бечу да уз помоћ граничара окупирају Босну, питање Штросмајеровог односа према Бечу и, напослетку, али не мање важно, отпор Русије према хрватским народњацима и Штросмајеру, за које је веровала да су бечки агенти.⁶³ Од великог значаја је и питање да ли су и они Хрвати који су били тек присталице једне политичке организације а не легитимни народни представници уопште пристали на Гарашанинов *јужнославенски* план. Из обновљених сусрета и преговора између Хрватске народне странке и намесника, после кнежевог убиства, то се не може закључити.

Калај је уверавао своје шефове да је Србији потребно још доста времена да се спреми за офанзивни рат.⁶⁴ Основни циљ свих његових напора био је истискивање руског утицаја из Србије. То се могло постићи једино ако би он успео да увери не само кнеза, већ и све Србе, да ће Угарска подржати настојања Србије да добије управу над Босном. То је била његова

⁶² По извештајима аустријске обавештајне службе од јануара до марта 1868. године Србија је, спремајући устанак међу балканским хришћанима, држала значајан број агената у Босни, Хрватској и Војној граници, који су спремали једновремени наступ; В. Вучковић, *Национално-револуционарна акција Србије у Војној Граници*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 9, Нови Сад, 1954, 14.

⁶³ В. Вучковић, *Политичка акција*, 13, 243, 290–291, 295, 301, 327, 329–333; 334–339; J. Albrecht von Reischwitz, *Belgrad-Berlin. Berlin-Belgrad 1866–1871*, Munchen – Berlin, 1936, 98–103.

⁶⁴ Б. Калај, *Дневник*, 18–23, 659; *Записници седница министарског савета*, 54–55.

службена дужност, а приватно, као Мађар, он се ипак надао да ће те провинције доћи у посед Угарске. Пошто за то још није погодно време, он ће настојати да убеђује Србе у искреност Мађара.⁶⁵ Кнез, међутим, није био наиван. Свесно је прихватио игру, јер су му добросуседски односи и њихов неутралан став били неопходни за остварење планова. Ни кнез није штедео изјаве о потреби што приснијих односа двеју земаља.⁶⁶

Због убиства кнеза током преговора са Мађарима, није могуће утврдити појединости кнежевог плана. Слободни смо да мислимо како је кнежево убиство у Топчидеру директна последица рада на остварењу плана о побуну у Босни, која би довела до преузимања управе над њом од стране Србије. Тај сценарио је разрађен у складу са могућностима Србије, на основу слабих савезничких веза и стриктних упозорења Русије да време за општебалкански устанак није погодно, те на одржавању статуса кво на Истоку и територијалне целовитости Османског царства, чему су тежиле све западне силе, а посебно Аустроугарска.

Упркос неспоразумима, кнежеви погледи на Русију остали су непромењени. Окренутост Србије ка Русији производ је политике западних сила, истицао је кнез. Оне Србији на сваку молбу одговарају негативно, а када им Срби устребају против Русије, зову их да им се придруже; али награду за услугу увек би да избегну. Руси, чак и кад искоришћавају Србе за своје потребе, опет им помажу. „Само и све од Русије имамо ишчекивати”, тврдио је кнез.⁶⁷

Кнез је ипак накратко помишљао на свеопшти рат против Турске, у којем би спалио све мостове за собом, „да ниједан Србин не помисли да одступи”. То је било половином 1866, а већ у фебруару следеће године он се двоуми да ли да Србија узме учешћа у хришћанском устанку. Желео је да избегне ризичне акције, рат са „консеквенцама које се не дају сагледати”.⁶⁸

⁶⁵ Б. Калај, *Дневник*, 21, 31, 660–661; S. Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie*, 219.

⁶⁶ *Писма Антонија Орешковића генералу Иштвану Тиру (1860–1868)*, приредио В. Крестић, Београд, 1976.

⁶⁷ АС, ИГ, 1643, кнез Михаило – Гарашанину, Гастанјн, 26. јун/7. јул 1867; АСАНУ, 14556/93, И. Гарашанин – И. Мондону, Гроцка, 15/27. фебруар 1868.

⁶⁸ В. Вучковић, *Политичка акција*, 360; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 51–52, 61–62.

При том ставу је остао до краја. Кнез је сматрао да је јединство Словена неоствариво, те да су панславистичке тежње проста илузија појединаца, будући да ниједан народ није спреман да се одрекне своје индивидуалности. Слично овоме, и панрусизам је представљао само један магловит правац, јер у Србији нема ниједне личности која би се залагала за владавину Русије у Србији.⁶⁹ Кнеза су заправо љутили ти притисци, а он сам је увек знао да цени помоћ и добру вољу Русије, без којих његови планови и идеје не би имали шанси за успех.

Смрћу кнеза Михаила Русија је знала шта је изгубила – он је за њену источну политику био једина владарска фигура на Балкану којој се могло веровати и у чије се искрене намере није сумњало.⁷⁰ Без обзира на проблеме у српско-руским односима који су настајали услед општих и посебних циљева у Источном питању, може се рећи да су током друге владавине кнеза Михаила односе двеју земаља обележили искреност, разумевање и сарадња, каквих више није било у 19. веку.

Архиви

Архив Српске академије наука и уметности

Архив Србије

Государственный архив Российской Федерации

The National Archives, Foreign Office

Извори

Archives diplomatiques 1868. Recueil de diplomatie et d'histoire, tome premier, 8. an née, Paris, 1868.

Austrian red-book. Corespondenzen des Kais. Kön. Gemeinsamen. Ministeriums des Äussern, No. 2 (Vom Januar bis November 1869), Wien, 1868.

⁶⁹ АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Калај – Бајсту, Београд, 21. и 28. априла 1868.

⁷⁰ Граф Н. П. Игнatieв. *Дипломатически записки (1864–1871)*, т. 1, Софија, 2008, 264–266.

Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart, XIV, Hamburg, 1868.

Дневник Бењамина Калаја 1868–1875, обрада и коментар А. Раденић, Београд, 1976.

Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898, приредио Н. П. Шкерковић, Београд, 1952.

Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки. Донесения (1864–1874)*, том први, Софија, 2008.

Русия и българското национално–освободително движение 1856/1876. Документи и материали, т. 3 (мај 1867 – декември 1869), ред. кол. О. Маждракова и др, Софија, 2002.

Писма Антонија Орешковића генералу Иштвану Тиру (1860–1868), приредио В. Крестић, Београд, 1976.

Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива, приредила В. Н. Кондратјева, Нови Сад, 1977.

Литература

Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1957.

J. Albrecht von Reiswitz, *Belgrad-Berlin. Berlin-Belgrad 1866–1871*, Munchen–Berlin, 1936.

В. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд, 1965.

Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963.

С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд, 1990.

Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015.

В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804–1918)*, Београд, 1940.

Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике Кнеза Михаила*, Београд, 1895.

Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега доба*, књ. 3 (1868–1872), Београд, 1887.

R. W. Seton Watson, *Les Relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868 et 1874. La Mission de Benjamin Kallay a Belgrade*, 1, *La Monde Slave*, 2, Paris, 1926.

Suzana Rajić

THE LAST PLAN OF PRINCE MIHAILO OBRENOVIC ABOUT BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: During his second rule (1860–1868) Prince Michael Obrenovic was taking a lot of measures to prepare the general uprising on the Balkans, within the framework of far-reaching liberation plans and removing Ottomans rules among christians peoples. Due to the russian diplomatic support to Serbia on key issues and special support in the creation of the Balkan League, Russia's role in the planning of the war in the Balkans, the impression was that the prince wanted a momentary war against the Ottoman state. Such an impression does not correspond to the real plans of the Prince Michael. Complex internal and foreign policy position of the Principality of Serbia, required caution and patience. That's why the prince devoted himself to the realization of the plan for Bosnia and Herzegovina. He wanted to take Bosnia and Herzegovina without a great war, in fact, to put them under the serbians administration, with the aid of a one-off rebellion. After that, Prince could negotiate with Port for paying some kind of annual lease. First of all, it was necessary to ensure the neutrality of the great powers, but Russian support was not enough.

Key words: Mihailo Obrenovic, foreign policy, Bosnia and Herzegovina, The Ottoman Empire, the great powers, Russia, France, Austria-Hungary, Shishkin, Ignatiev, Andrassy, Bajst.